

УДК 316.2(091):[94-054.72(477)“1920/1921”]

ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (КВІТЕНЬ 1920 – СІЧЕНЬ 1921 РР.)

Д. Ю. Судин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
dansudyn@yahoo.com*

У статті розглянуто другий етап діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). Виявлено соціально-політичні передумови діяльності Українського соціологічного інституту в цей період: необхідність участі в дипломатичній боротьбі за незалежність України та інформування західноєвропейських суспільств про Україну та український національно-визвольний рух. З'ясовано основні джерела фінансування діяльності УСІ, виявлено основні напрямки функціонування цієї інституції в Празі.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, українська еміграційна соціологія, українська соціологія міжвоєнного періоду, М. Грушевський.

Вивчення процесів інституціоналізації української соціології в першій половині ХХ ст. становить значну наукову цінність, адже вони відбувалися як в умовах браку політичної і наукової легітимностей, так і відсутності чи нестачі фінансування. Відтак, вивчення процесів інституційного оформлення української соціології як на еміграції, так і в УСРР дасть змогу зробити значний внесок у соціологію науки загалом та соціологію соціології зокрема, адже сприятиме виявленню основних механізмів взаємодії соціологічних інституцій з суспільством та політичною владою.

Попри це історія створення та діяльності українських соціологічних установ першої половини ХХ ст. є малодослідженою ділянкою розвитку української соціології. Вищесказане повною мірою стосується й історії Українського соціологічного інституту, що діяв у період 1919–1924 рр. на еміграції під керівництвом М. Грушевського. В попередній статті ми розглянули женецький період діяльності УСІ (серпень 1919 – березень 1920 рр.) [1]. Мета пропонованої статті здійснити огляд головних чинників, що впливали на функціонування УСІ в празький період (квітень 1920 – січень 1921 рр.), а також основних форм діяльності цієї соціологічної установи.

Другого квітня 1920 р. М. Грушевський офіційно ліквідує женецький осередок УСІ та переїздить до Праги. Причини, які спонукали М. Грушевського до прийняття такого рішення, можна розділити на дві групи:

- політичні;
- фінансові.

Стосовно першої групи причин, то вони проявлялися двояко. По-перше, Женева втрачає роль центру політичного життя світу:

- Ліга Націй, осередок якої знаходився в цьому місті, після відмови участі в ній США, втратила вплив на світову політику;
- у січні 1920 р. було скасовано Женевську конференцію II Інтернаціоналу через розпад цієї організації.

По-друге, політична діяльність УПСР, членом якої був М. Грушевський, виявилася зосередженою у Празі, де знаходилася закордонна делегація цієї партії (ЗД УПСР).

Стосовно фінансових причин, то всі вони були породжені економічною кризою в Європі: Швейцарія з найдешевшої для проживання країни перетворилася у найдорожчу, оскільки валюта цієї країни виявилася найбільш стабільною. Через це М. Грушевський виявив, що невеликі фонди УСІ в Женеві будуть витрачені занадто швидко, а їх поповнення чекати немає звідки: Директорія УНР відмовлялася фінансувати роботу УСІ, а українці Америки виявили готовність надати лише одноразову допомогу діяльності цієї установи.

УСІ було створено М. Грушевським як легальне представництво Комітету незалежної України (КНУК) у стосунках з Директорією УНР, оскільки КНУК був надпартійним політичним утворенням, функції якого значною мірою дублювали обов'язки дипломатичних представництв УНР. Через це Комітет не міг сподіватися на підтримку українського уряду і діяв через УСІ. Проте з осені 1919 р. М. Грушевський починає перетворювати Інститут з фіктивної організації на реальний науковий осередок: він прагне передати УСІ видавничий план КНУК, підпорядкувати УСІ офіційний друкований орган КНУК "L'Europe Orientale" (проте останнє йому не вдалося зробити, оскільки журнал був закритий через брак коштів). Причиною такої зміни було перетворення КНУК з надпартійного утворення на одне з представництв УПСР за кордоном унаслідок виходу зі складу Комітету членів УСДРП. Відтак КНУК уже не міг виконувати функцію консолідації українських сил на еміграції. Тепер М. Грушевський всі надії покладає на УСІ¹.

Проте після переїзду до Праги УСІ на півроку припиняє свою діяльність: хоча переїзд відбувся в квітні 1920 р., видавничий план Інститут отримує у вересні, а читання публічних лекцій працівниками Інституту розпочинається у листопаді. Одним з очевидних пояснень є теза, що М. Грушевський втратив інтерес до УСІ після того як зникла потреба в легальному прикритті діяльності КНУК. Проте таке пояснення буде хибним, адже тоді втрачають логіку дії М. Грушевського на передачу УСІ видавничого плану та майна КНУК, розпочаті ще восени 1919 р. Для того, щоб знайти причини перерви в діяльності УСІ, треба скористатися декларованим у попередній статті підходом: розглядати діяльність М. Грушевського на еміграції комплексно, тобто не зосереджуватися лише на політичній чи науковій компонентах. Відповідно, треба з'ясувати, чим займався голова УСІ в період з квітня до вересня 1920 р.

Протягом першого півріччя 1920 р. в Празі відбулося 3 конференції ЗД УПСР, які були спрямовані на вироблення нової партійної тактики. М. Грушевський був активно залучений до роботи всіх цих конференцій. Перша з них відбулася 14–19 лютого 1920 р.,

¹ Детальніше ці питання розглянуто у статті [1].

на якій було заслухано звіт М. Грушевського про роботу ЗД УПСР за період з квітня 1919 р. до лютого 1920 р., а також прийнято рішення про координацію дій зі світовим соціалістичним і революційним середовищем, тобто російськими більшовиками [2, с. 52], а також вимогу про співпрацю УНР та Радянської Росії [3, с. 102]. Тоді ж М. Грушевського було обрано головою ЗД УПСР [13, с. 206]. Через нові партійні обов'язки М. Грушевський був змушений частіше перебувати в Празі [2, с. 52], що стало однією з причин переїзду з Женеви до Праги.

Отже, М. Грушевський виявився активно залученим до роботи ЗД УПСР, а тому фізично не мав часу роботи в УСІ, оскільки виконував роль голови УПСР на еміграції. Тим більше, що навесні 1920 р. радикально змінилася ситуація у війні за незалежність України: більшовики здобувають вирішальну перевагу в боротьбі проти УНР, що змушує С. Петлюру в квітні 1920 р. підписати Варшавську угоду про співпрацю між Польщею та Директорією. Одним з найбільш контрверсійних пунктів цієї угоди було приєднання Галичини до Польщі. З метою висловлення осуду та протесту проти цієї угоди 24–26 квітня 1920 р. відбулася II конференція, через місяць (22–24 травня 1920 р.) – III конференція ЗД УПСР. На них було висловлено не лише протест проти політики Директорії, але також і прийнято рішення про необхідність виходу зі складу II Інтернаціоналу та вступу до III Інтернаціоналу [3, с. 102] та висунуто нову тезу про диктатуру трудового народу як основу влади в Україні [4, с. 20]. Останню тезу детальніше розглянемо згодом, а наразі вкажемо на важливий наслідок цих конференцій: протягом першого півріччя 1920 р. було створено спеціальну комісію, яка мала скласти нову програму УПСР відповідно до змін в її тактиці. До складу цієї комісії належали М. Грушевський, О. Жуковський, М. Чечель, М. Шаповал та М. Шраг, які до 1 вересня 1920 р. повинні були розробити проект програми УПСР [5, с. 442]. Отже, М. Грушевський у цей час залучений до написання програми УПСР.

Крім того, влітку 1920 р. було вирішено організувати друкований орган ЗД УПСР, до створення якого активно долучився і М. Грушевський. Перший випуск цього часопису вийшов у вересні 1920 р. У вересні також було затверджено проект програми УПСР, який мав бути обговорений на IV конференції УПСР у січні 1921 р. [5, с. 446–447]. Отже, протягом квітня–вересня 1920 р. М. Грушевський займався партійними справами, а тому не міг займатися справами УСІ. Проте 1 вересня 1920 р. М. Грушевський з товаришами по партії завершує роботу над проектом програми УПСР, а за день до того – 31 серпня 1920 р. – на засіданні КНУК прийнято рішення про передачу видавничого плану Комітету до Українського соціологічного інституту [6, с. 721]. Ці дві події не можуть бути випадковими, оскільки згадане рішення готувалося М. Грушевським ще з осені 1919 р., а тому остаточне його розв'язання відбулося лише тоді, коли М. Грушевський вирішив нагальні партійні справи¹.

Також ми вважаємо, що перерва в роботі УСІ була зумовлена не лише нестачею часу в М. Грушевського. Вище ми вже згадували, що на одній з конференцій УПСР було прийнято принцип диктатури трудового народу. З одного боку, цей принцип був запереч-

¹ Крім цього, склад КНУК та склад комісії УПСР, яка розробляла нову програму партії, є майже ідентичними. Відповідно, скликати засідання КНУК не було сенсу до 1 вересня, оскільки М. Грушевський знав, що члени Комітету не могли б бути на ньому присутніми.

ченням принципу диктатури пролетаріату, який відстоювали більшовики [4, с. 20], а з іншого – згодою з самим більшовицьким принципом диктатури, якого раніше не було в жодній українській партії. Фактично, в цей час УПСР починає шукати компромісів з більшовиками. Причин для цього було декілька: успіхи більшовиків у війні проти Польщі, повернення до УСРР навесні 1920 р. В. Винниченка [4, с. 23]. М. Грушевський розуміє, що війна завершилася і повалити владу більшовиків вже неможливо, а тому треба шукати компромісу між УПСР та КП(б)У [4, с. 23–24]. Саме з цією метою в липні 1920 р. М. Грушевський пише листа секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору¹ [3, с. 103]. Основна ідея листа полягає в тому, що УПСР відмовляється від протистояння з КП(б)У, вважаючи його шкідливим для соціалістичної революції [8, с. 269–272]. Проте для розуміння історії УСІ цього періоду треба звернути увагу на низку ідей, висловлених М. Грушевським в цьому листі, адже вони більше стосуються його особистого досвіду, а не діяльності УПСР. М. Грушевський зізнається, що діяльність членів УПСР за кордоном мала на меті встановити зв'язки з європейськими соціалістичними партіями [8, с. 269–270]. Насправді найбільш активно і послідовно цю місію виконував М. Грушевський, для чого ним і було створено КНУК. Проте далі в листі вказано, що УПСР “відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованим на допомогу європейської буржуазії” [8, с. 270]. Причиною переїзду М. Грушевського до Праги і його відмови від зовнішньополітичної діяльності був розпад II Інтернаціоналу, а також перетворення Ліги Націй на організацією без жодного політичного впливу, тобто перекреслення спроб пошуку допомоги від “буржуазних” суспільств у боротьбі УНР за незалежність. У листі є ще одна згадка про невдачу М. Грушевського зі створенням КНУК: “Борючись проти явних помилок КП(б), (УПСР – С.Д.) допустила в своїй тактиці помилок в протилежний бік – *єдиного українського національного фронту* (курсив мій – С.Д.)” [8, с. 272]. Саме для організації такого фронту і було створено КНУК, проте Комітет розпався через партійні суперечності. Фактично, цей лист можна сприймати як зроблений М. Грушевським підсумок своєї діяльності на еміграції в період 1919–1920 рр.: він розуміє марність політичної боротьби за Україну на еміграції. Пропозиції М. Грушевського С. Косіору дають змогу зрозуміти, чому протягом першої половини 1920 р. він займається виключно політичною діяльністю. М. Грушевський пропонує співпрацю УПСР з КП(б)У, мотивуючи це тим, що наразі більшовики не можуть втримати владу в Україні, а от УПСР може допомогти їм завоювати підтримку селян [8, с. 272–273]. У цьому контексті стає зрозумілим принцип диктатури трудового народу, прийнятий УПСР: з одного боку йдеться про наслідування більшовицького принципу диктатури пролетаріату, а з іншого – про врахування специфіки українського суспільства, де частка робітників у соціальній структурі є дуже малою, натомість більшість населення становлять селяни (“трудоий народ”). Отже, цей принцип був прийнятий УПСР для підготовки співпраці між нею та КП(б)У.

¹ Попри те, що лист підписано лише М. Грушевським, дослідники вважають, що цей лист було написано М. Грушевським та О. Жуковським [4, с. 21–22], [3, с. 103], [7, с. 103]. Отже, йдеться не про особисту позицію М. Грушевського, а колективну, проте не підтриману більшістю в УПСР. А це можна вважати свідченням напруженості та суперечностей у ставленні УПСР до КП(б)У, про що детальніше йтиметься згодом.

М. Грушевський посилено шукає порозуміння з більшовиками влітку 1920 р. ще й через те, що саме в цей час триває боротьба між Радянською Росією та Польщею, а тому українські політичні сили ще мають змогу впливати на долю України. Проте союз з Польщею означає розділення України, а тому апіорі не може бути прийнятним. Відповідно, М. Грушевський намагається не пропустити політичний момент, коли УПСР ще потрібна КП(б)У як союзник у боротьбі, що дозволяє М. Грушевському диктувати більшовикам свої вимоги: принципи соборності та самостійності України в стосунках з Радянською Росією [8, с. 273–274]. Переговори між Польщею та Радянською Росією розпочалися в серпні 1920 р., а М. Грушевський не отримав жодної відповіді на свій лист С. Косіору, а тому можемо припустити, що на осінь 1920 р. він зрозумів, що політичну можливість для України вибороти самостійність дипломатичним шляхом вже втрачено, через що повертається до наукової діяльності.

Попри те, що відновлення діяльності УСІ було здійснено восени 1920 р., підготовчі роботи велися М. Грушевським з квітня 1920 р. двадцять п'ятого квітня 1920 р. відбулося засідання КНУК, на якому було представлено рукопис праці П. Христюка “Студії та матеріали до історії української революції”, а також призначено рецензента – М. Чечеля. Прийнято рішення, що у випадку позитивної рецензії працю буде надруковано за кошти КНУК, проте від імені УСІ. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про ліквідацію КНУК, хоча і не вказано, хто ж буде реалізовувати видавничий план Комітету [6, с. 718]. Рішення про ліквідацію вже давно назрівало у зв'язку з причинами, про які йшлося вище. Восьмого серпня 1920 р. відбулося чергове засідання КНУК, на якому М. Грушевський передає Комітету 10 тис. французьких франків, також заслухано доповідь М. Шаповала про I том праці П. Христюка. Також М. Лозинський пропонує видати в рамках видавничого плану КНУК свої спогади про участь у Версальській мирній конференції, проте йому відмовлено через те, що праця не відповідає логіці видавничого плану Комітету. Цікавим є той факт, що історію української революції П. Христюка реферує не М. Чечель, якого призначили рецензентом 25 квітня, а М. Шаповал¹. Врешті протягом 18–31 серпня 1920 р. відбувається серія засідань КНУК, на останньому з яких прийнято рішення передати УСІ все майно Комітету, а також зобов'язати УСІ виконати видавничий план КНУК [6, с. 721]. Звіт про виконання видавничого плану повинен бути представленим на останньому засіданні КНУК, після чого Комітет офіційно припинить своє існування².

На цьому ж засіданні усталено зміст видавничого плану КНУК. Було розглянуто так званий *малий* видавничий план, до якого включено такі праці:

- “Abrégé de l’histoire de l’Ukraine” – “Коротка історія України” М. Грушевського, написана французькою мовою;

¹ М. Шаповал – відомий український соціолог, який створить та очолюватиме другу українську соціологічну установу на еміграції – Український інститут громадознавства. Співпраця двох активних учасників процесу інституціоналізації української соціології потребує детальнішого вивчення, а тому не може бути розглянута у цій статті.

² Зазначимо, що останнє засідання КНУК, де було заслухано звіт про виконання УСІ видавничого плану, відбулося 21 червня 1921 р. у Відні [6, с. 722]. Отже, фактично з вересня 1920 р. до червня 1921 р. УСІ виконував цей видавничий план.

- “Antologie de la littérature ukrainienne” – “Антологія української літератури”, написана французькою мовою;
- “Економічна географія” І. Фещенка-Чопівського, написана французькою мовою;
- Серія матеріалів з історії української революції:
  - о праця М. Лозинського про Галичину;
  - о історія української революції П. Христюка [6, с. 721].

(На цьому засіданні М. Лозинський прозвітував, що написав книжку про Галичину в часи української революції, а також висловив сподівання, що цю книжку буде видано [6, с. 720]. Тоді ж працю було включено до видавничого плану КНУК).

На цьому засіданні також було заслухано доповідь про стан готовності видань: “Коротка історія України” була майже надрукована, “Антологію української літератури” розділено на 2 частини (до XIX ст., тобто до творчості Т. Г. Шевченка, та після Т. Г. Шевченка, але до друку була готова лише 1-ша частина¹, 1-й том праці П. Христюка вже написаний, а 2-й він дописує [6, с. 721]. Тоді ж прийнято рішення про виплату І. Фещенку-Чопівському гонорару в розмірі 2,5 тис. польських марок за 1 аркуш праці про географію України і про видачу П. Христюку 2,5 тис. австрійських корон за 1 аркуш його праці про революцію, а також призначено аванси: П. Христюку в розмірі 10 тис. австрійських корон зараз і ще 10 тис. після здачі 1-го тому до друку та М. Лозинському – 10 тис. німецьких марок (включно з гонораром) [6, с. 721]. Фактично, йдеться про оплату праці позаштатних працівників УСІ, яка була передбачена програмою Інституту, тобто розпочинається повноцінна наукова діяльність цієї соціологічної установи.

Проте тут треба відзначити основну проблему, яка стримувала діяльність Інституту – брак фінансування. М. Грушевський зізнавався, що видавнича діяльність УСІ змогла розпочатися лише після того, як у кінці 1920 р. він знайшов можливість її фінансувати [9, с. 12]. З цього можемо зробити висновок, що фондів, переданих КНУК, не вистачало для того, щоб видавати книжки одразу². Через це книжки УСІ видавав повільно, зриваючи власні плани. Наприклад, “Коротка історія України”, яка була готова до друку у серпні 1920 р., видано лише у грудні 1920 р. [10, с. 80]³. У грудні 1920 р. було заплановано видати “Антологію української літератури” (1-шу частину) [10, с. 80], проте з

¹ Підготовка другої частини залежала від фінансового становища УСІ, адже видання іноземними мовами УСІ/КНУК розсилали в основні бібліотеки західних держав безплатно, тобто кошти, витрачені на їх друк, не поверталися до фондів УСІ. Інша ситуація була з україномовними виданнями, які передбачалося продавати як в Україні, так і серед української еміграції.

² Опосередковано це підтверджує протокол останнього засідання КНУК від 21 червня 1921 р., згідно з яким М. Грушевський прозвітував, що під час виконання видавничого плану УСІ витратив на 3 336 австрійських корон більше, ніж було у переданих Інституту фондах КНУК [6, с. 722].

³ Інформація про те, що цю працю видано, було подано в грудневому випуску часопису “Борітєсь–Поборєтє!”, хоча сам часопис виходить з вересня 1920 р. і за час з вересня до грудня було випущено 5 номерів. З цього можемо припустити, що книжку було видано у грудні, інакше інформація про неї з’явилась би раніше.

бібліографічного опису цієї книги відомо, що її видано в 1921 р. [11, с. 78]. Так само лише в січні 1921 р. було заплановано видати 1-й том праці П. Христюка [10, с. 80], хоча він був написаний у серпні 1920 р.

Отже, видавнича діяльність УСІ стикалася зі значними фінансовими перешкодами. З іншого боку, на той час Інститут мав власне видавництво і співпрацював з друкарнями у Відні [12, с. 60]. Видавництво УСІ видавало не лише праці Інституту, але і часопис “Борітеся–Поборете!” [12, с. 60], який частина дослідників помилково вважає періодичним органом УСІ [13, с. 217], [14, с. 99]. Насправді це видання – друкований орган УПСР, причому в оголошеннях УСІ чітко протиставляються видання Інституту та журнал “Борітеся–Поборете!”, який позиціонується як друкований орган УПСР [14, с. 108]. Джерелом цієї помилки є тісна співпраця між УСІ та УПСР, адже більшість працівників УСІ були членами УПСР, а тому їхні наукові публікації потрапляли на сторінки часопису “Борітеся–Поборете!”, зокрема стаття П. Христюка “Українська дрібна буржуазія в українській революції” [15]¹.

Згідно з повідомленнями УСІ, видавничий план було розділено на дві серії:

- *міжнародну*, до якої входили праці, написані іноземними мовами;
- *матеріали про українську революцію*, куди входили праці П. Христюка та М. Лозинського.

Обидві серії були успадковані УСІ від КНУК, проте помилкою буде стверджувати, що УСІ не провадив власної наукової діяльності, яка б призводила до публікації нових праць. Насправді видавничий план КНУК становив *принцип*, яким керувалися працівники УСІ при написанні чи підборі праць для публікації.

Наукова діяльність Інституту, яка становила основу для видавничої, була тісно пов’язана з освітньою. Саме так відбувалася організація публічних лекцій працівниками УСІ з приводу 25-ліття з дня смерті М. Драгоманова. З цієї нагоди було вирішено організувати заходи для висвітлення ролі М. Драгоманова у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу [10, с. 79]². Причому УСІ позиціонував ці лекції як заходи вшанування М. Драгоманова та його колег “на полі української науки (в тім *соціології* (курсив мій – С. Д.) спеціально) та соціального руху” [16, с. 86].

Чотирнадцятого листопада 1920 р. у Празі було організовано спільне засідання УСІ та УПСР, присвячене М. Драгоманову [10, с. 79]³. Було виголошено такі доповіді:

¹ Інші статті було опубліковано після січня 1921 р., а тому хронологічно вони належать до віденського періоду діяльності УСІ, а тому тут їх перелічувати ми не будемо, оскільки вони тісно пов’язані і з науковою діяльністю Інституту. Також на сторінках грудневого випуску “Борітеся–Поборете!” було опубліковано дві статті М. Грушевського та М. Шаповала, але про них більш детально згодом.

² М. Драгоманов помер 20 червня (2 липня) 1895 р., проте публічні лекції були організовані УСІ лише в листопаді 1920 р. Як було зазначено вище, влітку 1920 р. М. Грушевський більше зосередився на політичній діяльності, а тому не міг організувати відповідні заходи в червні-липні.

³ Щоправда М. Грушевський помилково вказує дату 12 листопада, але згідно з оголошенням, це засідання було організоване 14 листопада [14, с. 102]. Саме таку дату подає І. Матяш у своїй статті [17, с. 48].

- від УСІ виступив М. Грушевський з доповіддю на тему “Драгоманов в політичній і національній розвитку українства”;
- від УПСР виступив М. Шаповал з доповіддю на тему “Соціалістичний світогляд М. Драгоманова”¹ [16, с. 86].

На цьому засіданні були присутні представники дипломатичних місій УНР та ЗУНР, Радянської Росії, делегація з Кубані, представники ЦК російських соціалістичних партій, а також представники Празького університету та чеської Академії наук. Крім доповідей М. Грушевського та М. Шаповала було заслухано вітання І. Рожанківської від української жіночої громади та представника від української академічної молоді [10, с. 79].

Дванадцятого грудня 1920 р. у Відні було організовано аналогічне засідання, але вже за участі УСІ та Союзу українських журналістів і письменників та академічного товариства “Січ”. На цьому засіданні виступав лише М. Грушевський, а також було виголошено вітальне слово представником робітничого товариства “Єдність” [10, с. 79]².

Такі публічні заходи цілком відповідали програмі УСІ, де одним з пунктів було інформування світової громадськості про український соціальний рух, а іншим – інформувати українців про світовий соціальний рух [A2, с. 200]. На цих засіданнях були присутніми не тільки представники іноземних держав, але й українські робітники та студенти.

Крім того, УСІ не обмежився публічними лекціями. Доповіді М. Грушевського та М. Шаповала були надруковані в “закордоннім органі Української партії соціалістів-революціонерів “Борітеся–Поборете!”” [16, с. 86]. На основі цих лекцій також було вирішено опублікувати збірку матеріалів про М. Драгоманова та женецький гурток українських соціалістів. До укладання цієї збірки було залучено 1) П. Дідушка, який був секретарем закордонного бюро УСДРП в Берліні, де відшукав в архівах К. Маркса два листи С. Подолинського, 2) Е. Бернштейна, провідного німецького соціал-демократа, друга Ф. Енгельса, який спеціально для цього збірника написав спогади про С. Подолинського, 3) Ф. Савченка, який у паризьких архівах знайшов невідомі раніше публікації М. Драгоманова та С. Подолинського, 4) І. Калиновича та В. Дорошенка, які допомогли знайти інші публікації у Львові та Відні [16, с. 86]. М. Грушевський спеціально для цієї збірки написав працю “З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов та женецький гурток”³.

Отже, УСІ розгортає активну наукову діяльність, не обмежуючись лише публікаціями, але й організовуючи публічні лекції. На той час більшість українських емігрантів перебувала у Відні [18, с. 49], а тому М. Грушевський вирішує поширити діяльність УСІ і на Відень. Саме тому 12 грудня 1920 р. у Відні було проведено урочистий захід

¹ У статті І. Матяш вказано, що цю доповідь виголосив М. Шраг [17, с. 48], проте це явна помилка: в передмові до збірки “З починів соціалістичного руху. М. Драгоманов та женецький гурток” М. Грушевський чітко вказує на М. Шаповала. Саме стаття М. Шаповала з такою назвою була опублікована в часописі “Борітеся–Поборете!”.

² Детальніше співпрацю з віденськими організаціями буде розглянуто згодом.

³ Щоправда її було видано в грудні 1921 р., а тому вона хронологічно належить до віденського періоду УСІ.

на вшанування М. Драгоманова за участі Союзу українських журналістів та письменників. Оскільки в подальшому УСІ тісно співпрацюватиме з цією організацією, то ми детальніше розглянемо історію та завдання цього Союзу.

Союз українських журналістів та письменників було засновано у Відні 12 вересня 1919 р. Окрім вузькопрофесійних завдань (охорона престижу української преси, підвищення професійного рівня української журналістики, захист інтересів та прав українських журналістів і письменників), Союз також був зорієнтований на ознайомлення світової громадськості з українським питанням. У цьому пункті УСІ нагадував Союз, тим більше, що в останньому однією з найбільш продуктивних була Секція академічних викладів¹. Зокрема, нею з осені 1919 р. було організовано науково-популярні курси для робітників (при співпраці робітничого товариства “Єдність”) [12, с. 64–65]. У листопаді 1920 р. згадана секція організувала академічні лекції для інтелігенції та студентів. До участі в роботі зголосився і УСІ. Оргкомітет цих курсів очолював О. Колесса, іншими його учасниками були Д. Антонович, С. Дністрянський та С. Рудницький [12, с. 65].

У рамках цих курсів М. Грушевський прочитав лекцію на тему “Примітивні форми суспільного життя та їх сліди в українській традиції” [12, с. 65]². Коротко перелічимо інших лекторів, які взяли участь у курсах, організованих Союзом: О. Колесса (лекція “Головні напрями і методи в розділах фольклору”), С. Рудницький, С. Дністрянський (лекції “Самоозначення українського народу” та “Теорія конституції”), Д. Антонович (лекція “Дерев’яні церкви в Україні”), В. Старосольський (лекція “Характеристика радянської конституції”), М. Сабат (лекція “Грецька та римська архітектура”), І. Ганицький (лекція “Технічні джерела енергії в різних державах та їх використання”) [12, с. 65]. Згадані лекції було прочитано протягом листопада–грудня 1920 р. [19, с. 119], проте УСІ в цих курсах представляв лише М. Грушевський³.

Втім співпраця між УСІ та Союзом складалася успішно, а тому вже в грудні 1920 р. було оголошено про планований курс лекцій з *соціальних* наук, який організували ці дві організації у Відні. М. Грушевський зазначав, що це було зроблено відповідно до побажань робітничої та студентської молоді. А тому участь в цих курсах була *безплатною* [10, с. 79]. Головою цих курсів було призначено М. Грушевського [19, с. 119]. Відповідно, в січні–березні 1921 р. мали бути прочитані такі лекції:

- М. Грушевський “Початки суспільності або генетична соціологія”;
- М. Шраг “Держава і державне право в минулому і нариси державного права в соціалістичному майбутньому”;
- В. Старосольський “Теорія нації”;
- Д. Антонович “Соціальні підстави розвитку мистецтва”;
- М. Чечель “Криза капіталізму”;
- М. Шаповал “Нове господарство”;

¹ Про організаційну структуру Союзу можна дізнатися з праці С. Наріжного “Українська еміграція. Частина 2” [12].

² Крім того, в грудні 1920 р. М. Грушевський у Відні прочитав лекцію про М. Драгоманова.

³ Цікаво, що сам М. Грушевський про участь у цих курсах не згадував. У звітах про роботу УСІ він звітував про інший курс лекцій, організований спільно з Союзом, про який детальніше йтиметься згодом.

- В. Мазуренко “Будова соціалістичного господарства”;
- І. Штефан “Кооперація та соціалізм”;
- П. Христюк “Історія української революції” [10, с. 80].

Загадані курси структурно нагадували курси, організовані Союзом у листопаді 1920 р., проте цього разу в них були більше представлені працівники УСІ: М. Грушевський, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, П. Христюк, В. Мазуренко. З іншого боку, до участі в лекціях було залучено провідного члена Союзу Д. Антоновича, а також лектора з курсів, організованих Союзом – В. Старосольського¹.

Крім того, 5 грудня 1920 р. І. Штефан у робітничому товаристві “Єдність” виголосив доповідь на тему “Кооперація та соціалізм і роль української кооперації в революції” [10, с. 80]. Фактично, з грудня 1920 р. УСІ починає переміщувати центр своєї діяльності до Відня. Це пояснювалося кількома причинами. По-перше, як уже згадувалося вище, у 1919–1920 рр. Відень був центром української еміграції [18, с. 49], а тому логічним було перенести просвітницьку діяльність УСІ саме до цього міста. По-друге, у Відні на той час ціни на поліграфічні послуги були найдешевшими у Центрально-Східній Європі [20, с. 6], а тому свою друкарню УСІ відкрив саме в цьому місті.

Існувала і третя причина: Союз українських журналістів і письменників запланував з початку 1921 р. свої академічні лекції перетворити на університетські курси. До організації першого українського університету на еміграції, який отримав назву Українського вільного університету (УВУ), було запрошено і УСІ [12, с. 65]. Його ректором повинен був стати М. Грушевський, який спільно з Д. Антоновичем розробляв майбутню структуру УВУ [19, с. 119].

Проте вже на перших етапах створення УВУ виникла гостра дискусія про форму роботи цього університету. О. Колесса як голова Секції академічних викладів Союзу українських журналістів і письменників відстоював позицію, згідно з якою університет повинен орієнтуватися на західноєвропейські вищі навчальні заклади. Натомість М. Грушевський дотримувався позиції, що 1) університет не повинен мати обов’язкової системи лекцій; 2) для викладачів не обов’язковою є університетська кваліфікація; 3) для студентів не обов’язковим є атестат про середню освіту [19, с. 119–120]. Перемогу здобула концепція О. Колесси, а тому М. Грушевський відмовився брати участь в роботі УВУ, ректором якого було обрано О. Колессу. Український історик В. Ульяновський вбачає в цій дискусії певну суперечність: попри те, що М. Грушевський не вимагав викладацької кваліфікації викладачів, згодом він же критикував УВУ за низький рівень професорсько-викладацького складу [21, с. 210]. Проте на нашу думку, позиція М. Грушевського в цьому випадку була послідовною і логічною. По-перше, вимога наявності викладацької кваліфікації для майбутніх викладачів УВУ закривала доступ до цієї організації працівникам УСІ, більшість з яких на той час не були фаховими науковцями (М. Шаповал, П. Христюк, М. Шраг тощо). Відповідно, М. Грушевський висловлював протест не проти якісного викладання, а проти *формальних* вимог, які б перешкоджали якісній освітній діяльності

¹ Хронологічно ці курси належать до віденського періоду УСІ, а тому в цій статті ми обмежимося розглядом питання їх організації, яка відбувалася у празький період УСІ.

УВУ. По-друге, відкидання М. Грушевським вимоги про обов'язковість атестату про середню освіту також мало під собою підстави. Ця умова закривала доступ до вищої освіти українським робітникам та рядовим солдатам, які емігрували або були інтерновані під час визвольних змагань чи Першої світової війни, а тому УВУ не виконував би просвітницької функції, надаючи освіту лише вибраним представникам української еміграції. Згадана позиція М. Грушевського цілком відповідає програмі УСІ. Отже, в грудні 1920 – січні 1921 р. існувала реальна можливість інституційного оформлення реалізації просвітницьких завдань Інституту, проте через суперечності в уявленнях про структуру УВУ, цієї можливості не вдалося зреалізувати.

Події листопада–грудня 1920 р. засвідчили появу нової сфери наукових досліджень УСІ: вивчення *первісної культури* та *первісних суспільств*. Саме в цей час при Інституті організовано семінар з вивчення первісної культури, участь в якому брали К. Грушевська та Ф. Савченко [17, с. 49]. Зауважимо, що К. Грушевська – дочка М. Грушевського – протягом 1919–1920 рр. навчалася в Женевському університеті (за одними версіями вона вивчала державне право та соціальну економіку [22, с. 17], за іншими – соціологію [23, с. LIX]), а з 1920–1921 рр. виконувала обов'язки секретаря Інституту¹. Зауважимо, що дослідження первісних народів не слід сприймати як виключно етнологічні чи історичні дослідження, адже ще в 1912 р. Е. Дюркгайм видав працю “Первісні форми релігійного життя”, яка була дослідженням зі сфери *соціології* релігії, хоч і базувалася на етнографічних матеріалах². Оскільки М. Грушевський був знайомий з концепцією Е. Дюркгайма та вважав себе істориком-соціологом [23, с. LVII–LIX], то можемо припустити, що вивчення первісної культури здійснювалося в УСІ з соціологічної перспективи.

Протягом грудня 1920 р. М. Грушевський переносить діяльність УСІ до Відня, проте не пориває зв'язків з Прагою³. Проте в середині січня 1921 р. він приймає рішення про остаточний переїзд до Відня. Частину причин було перелічено вище, проте вирішальними були змінили стосунків з УПСР та УСРР у січні 1921 р., які й спонукали М. Грушевського до переїзду. По-перше, 18–23 січня 1921 р. в Празі відбулася IV конференція ЗД УПСР, на якій не було затверджено програму УПСР [13, с. 207], представлену ще у вересні 1920 р. Основною причиною був той факт, що “у цьому доопрацюванні (програми УПСР, представлені 1 вересня 1920 р. – С.Д.) ... брала участь тільки група М. Грушевського, яка своєю програмою намагалася уподібнити себе до радянської системи й примостити собі “шлях на Батьківщину” [3, с. 102–103]. Причому М. Грушевський та його колеги відкидали факт внесення змін прорадянського змісту до

¹ На жаль, встановити склад працівників УСІ в цей період дуже важко, оскільки М. Грушевський тісно співпрацює з УПСР, а тому часто до заходів УСІ залучалися члени УПСР, і навпаки.

² В той же час інший представник дюркгаймівської соціологічної школи М. Мос публікує соціологічні дослідження, які також ґрунтувалися на етнографічному матеріалі, а його колега М. Гране опирається на історичні дослідження. Тобто на початку ХХ ст. межа між етнологією, історією та соціологією була дуже розмитою.

³ Наприклад, лист Олександрю Олесю від 8 січня 1921 р. М. Грушевський пише з Праги [24, с. 233].

програми, хоча їхню позицію було рішуче і переконливо спростовано М. Шаповалом, який теж брав участь у роботі відповідної комісії УПСР [5, с. 447]. Фактично, з того часу можна говорити про розкол УПСР на “групу Грушевського” та “групу Шаповала”, між якими існуватиме постійний конфлікт, який призведе до виходу М. Грушевського з УПСР в другій половині 1921 р. Саме в цей час знову піднімається питання про членство М. Грушевського в УПСР¹, що є свідченням напруженої боротьби та існування негативного ставлення до діяльності М. Грушевського.

По-друге, 25 січня 1921 р. ЦК КП(б)У приймає рішення про відмову М. Грушевському у дозволі на повернення до України [7, с. 104]. Водночас М. Грушевський дізнається про розстріл більшовиками поета Грицька Чупринки, що справляє на нього дуже негативне враження [24, с. 233]. Фактично, М. Грушевський виявляє марність своїх сподівань не тільки на повернення до України, але і на співпрацю з УПСР. Ми вважаємо, що саме це було визначальним фактором, який спонукав М. Грушевського покинути Прагу: тепер вже не було необхідності триматися ближче до осередку ЗД УПСР, а тому треба було зосередитися на науковій діяльності, найбільш сприятливі умови для якої є у Відні².

Двадцять п'ятого січня 1921 р.³ М. Грушевський підписує угоду з доктором історії Карлового університету Я. Бідлом про зберігання бібліотеки УСІ в приміщенні історичного семінару Карлового університету [18, с. 50]. Саме цю дату можна вважати завершенням празького періоду і початком віденського: М. Грушевський вирушає до Відня, де відкриваються нові перспективи для діяльності УСІ.

На основі вищенаведених міркувань було встановлено особливості функціонування Українського соціологічного інституту в другий період його діяльності з квітня 1920 р. до січня 1921 р. Виявлено основні соціально-політичні причини, які впливали на діяльність цієї соціологічної інституції, а також основні форми та напрями діяльності УСІ в цей час. Перспективою подальших досліджень є з'ясування особливостей функціонування УСІ в останній період – віденський (1921–1924), що дасть змогу краще зрозуміти специфіку розуміння соціології українськими вченими міжвоєнного періоду, а також особливості інституціоналізації української соціології на еміграції в міжвоєнний період.

¹ У серпні 1919 р. М. Грушевський ще не був членом УПСР, що було основним закидом його противників: “А чого це М.С. (Михайло Сергійович Грушевський. – С. Д.) делегований на соціалістичну конференцію, а не хто-небудь інший? Адже ж М.С. не записаний до партії і є її офіційним членом” [25, с. 81–82]. У серпні 1920 р. він зізнавався М. Шаповалу, що досі не є членом УПСР [5, с. 447–448]. Фактично, він отримує членство в партії у січні 1921 р. – після IV конференції ЗД УПСР.

² Треба пам'ятати про важливу річ: перебуваючи за кордоном, М. Грушевський не мав засобів до існування. Одним із джерел їх часткового поповнення був продаж книжок [18, с. 50], а також читання публічних лекцій: на лекції Союзу, проведені в листопаді–грудні 1920 р. Союз витратив 12 736 австрійських крон [12, с. 65], хоча самі лекції були публічні, тобто гроші були витрачені на оплату послуг лекторів.

³ В. Ульяновський помилково вказує дату 25 лютого 1921 р. [26, с. 111], проте достовірно відомо, що з кінця січня 1921 р. М. Грушевський проживає у Відні, а тому владнати справу з депонуванням книжок він мав до свого від'їзду, тобто аж ніяк не в лютому 1921 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Судин Д. Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. – Вип. 6. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – С. 37–50.
2. Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів / М. Грушевський // Борітеся–Поберете! – 1921. – № 7. – С. 28–55.
3. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / Аркадій Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.
4. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р.Я. Пиріг. – Київ : Інститут української археографії АН України, 1993. – 198 с.
5. Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР) / Т. А. Бевз. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.
6. Садов А. М.С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських / Андрій Садов // Український археографічний щорічник. – Вип. 10–11. – К., 2006. – С. 697–724.
7. Верстюк В. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – Київ : Либідь, 1996. – 144 с.
8. Лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора // Великий українець : Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – С. 268–274.
9. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського / упор. Г. Сварник. – Львів–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 1998. – XX + 268 с.
10. Хроніка // Борітеся–Поберете! – 1920. – № 5. – С. 79–80.
11. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка / Марко Антонович // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 78–98.
12. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
13. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 352 с.
14. Троцинський В. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) / В. П. Троцинський // Українська діаспора. – 1992. – № 1. – С. 98–109.
15. Христюк П. Українська дрібна буржуазія в українській революції / Павло Христюк // Борітеся–Поберете! – 1920. – № 4. – С. 43–59.
16. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: начерки і фрагменти / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. – Львів : Світ, 2009. – С. 86–198.
17. Матяш І. Український соціологічний інститут М.С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / Ірина Матяш // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 44–56.
18. Потульницький В. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48–57.
19. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. 2-ге вид. / Симон Наріжний. – Львів–Кент–Острог : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 2008. – XX+372+ССXXXII с.

20. *Грушевський М.* Передмова / М. Грушевський // Грушевська К. З примітивної культури. – Київ : Державне видавництво України, 1924. – С. 3–20.
21. *Ульяновський В.* Чому не було створено “працької історичної школи” М. Грушевського / Василь Ульяновський // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 209–256.
22. *Горинь В.* Катерина Грушевська (1900–1943) / Василь Горинь. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 116 с.
23. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. До початку XI віка. – Київ : Наукова думка, 1994. – С. XL–LXXIII.
24. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – Т. 1. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто: Українське історичне товариство; Національна академія наук України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 1997. – 399 с.
25. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 75–86.
26. *Ульяновський В.* Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В. І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109–114.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2013

Прийнята до друку 21.02.2013

PRAGUE PERIOD IN HISTORY OF UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE (April 1920 – January 1921)

D. Sudyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
dansudyn@yahoo.com*

The article offers analysis of second period in history of Ukrainian sociological institute (april 1920 – january 1921). Socio-political conditions that influenced activity of Ukrainian sociological institute in emigration are found: necessity to take part in struggle for Ukraine's freedom and to inform world societies about Ukrainian question. The article offers investigation in main sources of funding of USI activity, main directions of operation of this institution in Prague.

Key words: Ukrainian sociological institute, Ukrainian sociology on emigration, Ukrainian interwar sociology, M. Hrushevskyi.

**ПРАЖСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
УКРАИНСКОГО СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА
(апрель 1920 – январь 1921 ГГ.)**

Д. Ю. Судин

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
dansudyn@yahoo.com*

В статье рассмотрено второй этап деятельности Украинского социологического института (апрель 1920 – январь 1921 гг.). Выявлено социально-политические предпосылки деятельности Украинского социологического института в этот период: необходимость участия в борьбе за независимость Украины, а также информирования мировой общественности об украинском вопросе. Указано основные источники финансирования деятельности УСИ, выявлено основные направления функционирования этой институции в Праге.

Ключевые слова: Украинский социологический институт, украинская социология на эмиграции, украинская социология междувоенного периода, М. Грушевский.